

Ulinganishi Na Ulinganuzi Wa Tasfida Za Matibabu Katika Kiswahili Na Kimarachi

Patrick Oyinda¹ & Ayub Mukhwana¹

Abstract

Kazi hii inahusu mikakati inayotumiwa kuibua tasfida za muktadha wa matibabu katika Kiswahili na Kimarachi kwa kujikita katika tasfida za tiba, ushauri nasaha, uhamasishaji na uasaji. Utafiti huu umechochewa na hali kuwa ulimwengu hivi leo unakumbwa na janga la ukimwi, magonjwa mengine hatari na vitendo fulani vinavyozua aibu na ambavyo huhitaji kuzungumziwa kwa lugha ya upole ili ujumbe uwafikie walengwa kwa njia isiyotisha, kukera au kuzua aibu. Hivyo basi, wazungumzaji wa Kiswahili na Kimarachi hawana budi kufahamu mikakati ya kuundia tasfida husika ili kudumisha upole katika lugha. Lengo la kazi hii ni kuangalia mikakati inayotumiwa kuibua tasfida za muktadha wa matibabu katika jamii lugha ya Kiswahili na Kimarachi. Kwa kutumia nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) na nadharia ya ethnografia ya mawasiliano ya Dell Hymes (1974) katika uchanganuzi wa data, matokeo ya kazi hii yana umuhimu mkubwa sana kwa madaktari, wauguzi, wahamasishaji, waasaji, walimu, wanafunzi, wanasiasa na wazungumzaji wote kwa jumla wa lugha ya Kiswahili na Kimarachi. Tumetumia mbinu ya kusoma makala rasmi yaliyoandikwa katika Kiswahili sanifu ili kupata data ya Kiswahili. Data katika lugha ya Kimarachi tumeipata nyanjani kwa kutumia hojaji na vilevile mahojiano. Watafiti pia wametumia ujuzi wao kama wanafunzi wa Kiswahili na wazungumzaji wa Kimarachi kutathmini tasfida zilizopatikana. Imebainika wazi kuwa kuna mikakati mingi ambayo wazungumzaji wa Kiswahili na Kimarachi hutumia kuibua tasfida za kimatibabu. Hata hivyo, mikakati hii hutegemea swala la umri, uwili lugha, wingi lugha na kiwango cha elimu miongoni mwa wanajamii lugha husika.

Keywords: Kiswahili, Kimarachi, Upole, Matibabu, Tasfida, Mikakati

1. Utangulizi

Neno tasfida linamaanisha utumiaji wa maneno ya upole na heshima katika lugha na ambayo hayaudhi au kuwakera wasikilizaji lengwa kulingana na utamaduni wa jamii lugha husika. Leech (1974) anaeleza tasfida kuwa ni njia ya kurejelea kitu ambacho si kizuri kwa namna ambayo inakifanya kionekane kizuri kuliko jinsi kilivyo. Basi, tasfida ni namna au mkakati wa kutumia maneno au vishazi kwa njia inayoonyesha upole na heshima ili kuokoa nyuso za watumiaji lugha kwa kuzingatia utamaduni wa jamii lugha husika. Tasfida ni mbinu ya lugha inayotumiwa na wazungumzaji wa lugha fulani kuficha hali ambayo inaweza kuwatisha, kuwatia aibu au kuwadhi watumiaji wa lugha hiyo husika iwapo dhana itatajwa moja kwa moja. Hali hii hudumisha maelewano na kuzuia kuwepo kwa mafarakano.

Kiswahili ni lugha ya Kibantu ambayo ni lingua franka katika eneo la Afrika Mashariki na Kati. Kiswahili ndio lugha ya pili inayotumiwa zaidi barani Afrika baada ya Kiarabu (Chiragdin na Mnyampala 1977). Mbali na hayo, lugha hii imepiga hatua kubwa na sasa inatumia kwenye mataifa mengi duniani katika utangazaji wa habari na hata ufundishaji katika baadhi ya vyuo vikuu ulimwenguni. Kimarachi ni mojawapo ya lahaja za Kiluhya zinazopatikana kwenye eneo la Magharibi nchini Kenya. Lugha hii huzungumzwa na watu wanaoitwa Wamarachi ambao ni mgao mdogo wa Wabaluhya.

¹ Department of Kiswahili, University of Nairobi, P.O Box 30197 – 00100, NAIROBI – Kenya.

Guthrie, M (1970) aliigawa lugha ya Kimarachi katika kundi la E.18. Uchaguzi wa Kimarachi kutumika katika uchunguzi huu ulichochea na ukweli kuwa lahaja hii ya Kiluya ni kiungo muhimu baina ya wazungumzaji wa lahaja za Kikhayo na lahaja mpya ya Kitura. Kwa kuwa lahaja ya Kitura ni ngeni, matokeo ya utafiti huu yatakuwa kiungo muhimu kwa tasfida za Kitura.

2. Msingi Wa Nadharia

Nadharia mbili zimetumika kuchanganua data katika utafiti huu: Nadharia ya ethnografia ya mawasiliano ya Dell Hymes (1974) imetumiwa kuchanganua data kwa kulinganisha na kulinganua uundaji wa tasfida za muktadha wa matibabu, kwani maneno fulani huweza kuwa tasfida katika utamaduni wa jamii lugha moja lakini yasiwe tasfida katika jamii lugha nyingine kulingana na sheria zinazoongoza utamaduni husika. Pia, imetuwezesha kupima kuwa mikakati hiyo hutumiwa kuunda tasfida kwa lengo la kupunguza tishio, kero au aibu na kudhibiti utamaduni wa jamii lugha husika. Tumejikita katika mihimili ya jumuiya lugha, hali ya lugha, tendo lugha na matendo ya kimawasiliano.

Nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987) pia imetumika katika uchanganuzi wa data ili kubaini kuwa mikakati mbalimbali hutumiwa ili kuunda tasfida zinazoonyesha upole wa lugha kwenye muktadha wa matibabu katika Kiswahili na Kimarachi. Isitoshe, nadharia hii imetumika kuweka wazi baadhi ya mikakati inayotumika kuibua tasfida za kimatibabu katika lugha tafitiwa za Kiswahili na Kimarachi. Tumejikita zaidi katika mkakati wa maana fiche, upole hasi, upole chanya na kukosa kuwasilisha.

3. Mbinu Za Utafiti

Data kuhusu mikakati ya kuunda tasfida za matibabu katika lugha ya Kiswahili tumeipata kwa kusoma vitabu vilivyoandikwa katika Kiswahili sanifu kama vile Kamusi za semi-methali, misemo na nahau na kamusi ya Kiswahili Sanifu ya TUKI na kuorodhesha tasfida zilizodhihirika. Vitabu hivi vimeandikwa na wataalamu wenye tajriba kubwa sana katika matumizi ya lugha sanifu. Watafiti pia wametumia ujuzi wao kama wanafunzi wa Kiswahili kutathmini tasfida husika. Kwa upande mwingine, data kuhusu mikakati ya uundaji wa tasfida za matibabu katika Kimarachi tumeipata nyanjani kwa kutumia hojaji. Tuliwachagua watafitiwa kwa njia ya kimaksudi na walikuwa ambao wanajua kusoma na kuandika. Wazungumzaji wa Kimarachi walio na umri wa miaka kumi na minane na zaidi wakiwemo pia wauguzi, watoaji wa ushauri nasaha, wahamasishaji na waasaji wa umma kuhusu magonjwa mbalimbali hasa ukimwi walihusishwa kujaza hojaji hizo. Wanajamii wenye umri wa miaka kumi na minane na zaidi katika jamii lugha ya Waswahili na Wamarachi aghalabu huwa na uelewa mzuri wa mikakati ya kuundia tasfida, matumizi ya tasfida na umuhimu wake. Pia, tuliwahoji wazee wachache walio na umri wa miaka sitini na zaidi ambao wanaelewa utamaduni wa Wamarachi na hawajaathirika kwa vyovyote vile na tamaduni za kigeni kupitia elimu au hata kwenda ng'ambo ambao wanajua tasfida asilia za Kimarachi. Tuliama kuchunguza data kuhusu tasfida za Kimarachi nyanjani kwa sababu hakuna tasfida zozote katika lugha hii ambazo zimetambuliwa, kusanifishwa na kuorodheshwa kwenye vitabu vya kusoma. Data ya utafiti huu imechanganuliwa kwa kutumia nadharia mbili; nadharia ya ethnografia ya mawasiliano ya Dell Hymes (1974) na nadharia ya upole ya Brown na Levinson (1987).

4. Matokeo Na Mjadala Wa Utafiti

Matokeo ya utafiti huu yamejitokeza na mikakati mbali mbali ya upole au ya matumizi ya tasfida ambayo wazungumzaji wa Kiswahili na Kimarachi hujitokeza nayo katika muktadha wa matibabu. Hapa chini ni mifano na maelezo ya mikakati hiyo kwa mujibu wa data iliyokusanywa na kutumika kwa utafiti huu.

4.1. Mkakati wa Kutumia Maelezo Marefu

Watumiaji wa lugha katika jamii lugha yoyote zikiwemo jamii lugha za Waswahili na Wamarachi mara nyingi hutumia maelezo marefu kueleza kitendo, hali au ugonjwa fulani ili kupunguza makali ya jambo hilo iwapo lingetajwa kwa kutumia neno fulani moja kwa moja. Mkakati huu wa kutumia maelezo marefu yasiyo ya moja kwa moja ulipendekezwa na Nichol (2011). Mkakati wa kutumia maelezo marefu huwasaidia wauguzi, watoa ushauri nasaha, wahamasishaji na waasaji kurejelea neno fulani katika Kiswahili na Kimarachi kwa njia isiyozaa aibu, kero au kutisha. Kuna baadhi ya maneno ambayo yakitajwa jinsi yalivyo hukosa heshima.

Mifano: Kiswahili**Jedwali la 1A**

Neno		Tasfida
i	Ukimwi	Ugonjwa mkubwa
ii	Bawasiri	Ugonjwa wa tupu ya nyuma
iii	Mkunga	Muuguzi anayewasaidia kina mama kujifungua
iv	Chura	Mtu anayesimamia usafi wa vyoo
v	Usaha	Uchafu unaotoka kwenye kidonda

Kimarachi**Jedwali la 1B**

Lira	Injira ya ovupole	Tasfiri (Kiswahili)
i	Vukimu	Bulwaye bukhongo Bulwaye bwefwe Ugonjwa mkubwa Ugonjwa wetu
ii	Mkunga	Mnasi ukhonyanga vamama khwebolola Muuguzi anyewasaidia kina mama kujifungua
iii	Mafiria	Buchafu bwa esikonzo Uchafu wa kidonda

Maneno haya ambayo tumeorodhesha katika lugha ya Kiswahili na Kimarachi yanapotajwa moja kwa moja huweza kuzua kero na aibu miongoni mwa wahusika au wanajamii lugha. Kwa hivyo, ili kudumisha upole miongoni mwa wazungumzaji katika muktadha wa matibabu, hasa kwenye tiba, utoaji wa ushauri nasaha, uhamasishaji na uasaji, watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi hawana budi kutumia maelezo marefu ambayo yatapunguza aibu au kero fulani.

4.2. Mkakati wa Kutumia Tashhisi

Kulingana na Kamusi Sanifu ya TUKI (2014), tashhisi ni usemi wa kukipa kitu kisicho na uhai sifa ya kitu chenye uhai. Mkakati wa kutumia tashhisi huhusisha watumiaji wa lugha katika jamii lugha husika kubuni majina ya viumbe fulani ambayo hutumiwa kurejelea baadhi ya magonjwa ili kuonyesha upole katika mazungumzo. Aghalabu majina hayo ya viumbe huchukua sifa za kirejelewa lakini kwa namna ambayo inadhihirisha upole. Warren (1992) alipendekeza matumizi ya mkakati huo ili kuibua tasfida kwa lengo la kuonyesha upole katika lugha.

Kwa mfano, ugonjwa wa ukimwi hurejelewa na baadhi ya watumiaji wa lugha ya Kiswahili na Kimarachi ifuatavyo:

Kiswahili

Mdudu

Kimarachi

Lubukha/ Lumoli (Mdudu mharibifu)

Mdudu huwa na uhai na aghalabu wadudu wengi huwa waharibifu kwa mimea, wanyama na hata kwenye miili ya binadamu. Kwa hivyo, ugonjwa huu wa ukimwi hulinganishwa na mdudu fulani hasa mharibifu katika lugha ya Kiswahili na Kimarachi kutokana na uharibifu au hatari ambayo unasababisha kwenye mwili au afya ya mwathiriwa. Hali hii ya uhuishaji inapotumiwa, mbali na kutahadharisha, kuna vile vile kutisha kunakotokana na ugonjwa huu wa ukimwi. Hata hivyo, wapita njia na wasiomo huachwa nje ya mawasiliano.

4.3. Mkakati wa Kutumia Maneno yenye Maana Fiche

Brown na Levinson (1987) walipendekeza matumizi ya maneno yenye maana fiche kama njia mojawapo ya kudumisha upole miongoni mwa wazungumzaji wa lugha fulani.

Mkakati huu aghalabu huhusisha matumizi ya semi hasa nahau na methali ili kusema maneno au vitendo fulani kwa njia isiyo wazi kama hali ya kuonyesha upole au heshima. Matei (2011) akifafanua zaidi kuhusu semi anaeleza kuwa semi ni kauli fupi za kisanaa zenye maana na mafunzo yaliyofichika. Hata hivyo, kutokana na utafiti wetu, mkakati huu hufaulu sana miongoni mwa watumiaji lugha ya Kiswahili na Kimarachi ikiwa wahusika wanaelewa au wana ujuzi wa kutosha kufasiri maana za semi husika. Wahamasishaji au wasaji katika Kiswahili na Kimarachi

huweza kutumia semi katika hotuba zao kwenye vikao vya uhamashishaji na uasaji ili kupitisha ujumbe kwa lengo la uzuiaji wa magonjwa fulani kuenea katika jamii lugha husika.

Tazama mifano:

4.3.1. Mkakati wa Kutumia Nahau

Nahau ni fungu la maneno ambayo huwa na maana tofauti na maana halisia ya maneno yaliyounda fungu hilo. Maneno fulani yanapotumiwa pamoja huibua maana mpya. Watumiaji lugha ya Kiswahili na Kimarachi hutumia mkakati huu kuibua tasfida katika muktadha wa matibabu hasa kwenye ushauri nasaha, uhamasishaji na uasaji. Mara nyingi nahau hutumiwa katika Kiswahili na Kimarachi ili kurejelea kitendo cha ngono, vitendo vya kutoa taka mwilini na kifo.

Mifano: Kiswahili

Jedwali la 2A

Neno		Tasfida (Nahau)
i	Kunya	Kwenda haja kubwa Kwenda haja ndefu
ii	Kukojoa	Kwenda haja ndogo Kwenda haja fupi
iii	Mwanamke kuona damu	Kupata hedhi Kuona mwezi Kuingia katika mwezi
iv	Kufa	Kuaga dunia Kwenda ahera Kwenda jongomeo Kata roho Kukata kamba Kushika njia ya binadamu Kutoka watu Kufariki dunia Kufuata njia ya marahaba Koma moyo

Kimarachi

Jedwali 2B

Lira		Injira ya ovupole	Tafsiri
i	Khunia	Khurusia ikhaja ikhongo Khwekhonya khuhongo	Kutoa haja kubwa Kujisaidia kukubwa
ii	Khwinyala	Khwekhonya khutiti	Kujisaidia kudogo
iii	Mukhasi khulola amabanga	Khuba khumwosi Khulola omwosi	Kuwa katika mwezi Kuona mwezi
iv	Khufwa	Khulekha abandu Khutsia emagombe Khukhalikha omwoyo	Kuacha watu Kwenda emagombe Kukatika moyo

Imebainika katika utafiti huu kwamba wanajamii lugha ya Kiswahili na Kimarachi hupenda kutumia nahau kusemea mambo mazito kama vile kifo au yale ya aibu kama vile vitendo vya ngono na kutoa taka mwilini hasa katika muktadha wa matibabu.

Tasfida tulizoorodhesha kwenye jedwali la **2A** na **2B** hutumiwa ili kuonyesha upole katika lugha. Hata hivyo, lazima kila mwanajamii lugha husika awe na uelewa au umilisi wa maneno hayo fiche ili aweze kutambua bayana jambo ambalo linasemwa.

4.3.2. Mkakati wa Kutumia Methali

Methali ni semi fupi ambazo hueleza jambo au mafunzo fulani kwa kutumia mafumbo. Methali hutumiwa katika jamii lugha yoyote ile kueleza au kuwasilisha jambo fulani kwa njia fiche ili kudumisha upole. Hymes (1974) anasema kuwa kuna vijigao vya kitamaduni kama vile methali ambazo hutumiwa katika lugha ili kuonyesha heshima. Jambo au funzo fulani lenye uzito katika muktadha wa matibabu hasa uhamasishaji na uasaji hupitishwa kwa kutumia methali ili kupunguza aibu na kero. Mifano:

Kiswahili

i. Akunyimaye tonge kakuepushia mashuzi. / Akunyimaye mbaazi kakuepushia mashuzi.

Methali hii ina maana kuwa anayekunyima mbaazi au tonge atakuwa amekuepusha kuchafuliwa tumbo na kuanza kujamba au kushuta. Neno *mashuzi* hutumiwa badala ya *kujamba* au *kushuta* ili kuonyesha upole katika lugha ya Kiswahili. Hata hivyo, maana ya ndani ya methali hii ni kuwa mtu akunyimapo kitu usilalamike kwani huenda amekuepusha taabu kubwa baadaye. Hutumika katika muktadha wa uhamasishaji au uasaji hasa kuwakumbusha vijana ambao hulalamika hasa wanaponyimwa nafasi na wazazi wao kuhudhuria sherehe fulani kiholela ambazo hatima yake huweza kuwaletea shida kubwa.

ii. Mkwere hajiingilii mwenyewe.

Mkwere ni mtu anayeshiriki ngono ovyo ovyo ilhali kuingilia mtu ni kufanya naye ngono. Kwa hivyo, methali hii ina maana kuwa mtu malaya hawezi kushiriki ngono pekee; lazima awe na mwingine. Neno *hajiingilii* hutumiwa badala ya *hafanyi ngono* ili kuonyesha upole katika lugha. Basi, mhamasishaji au muasaji katika Kiswahili anaweza kusema '*Tujiepusha na vitendo vya kuingiliana kiholela*' badala ya kusema '*Mjiepusha na ngono za kiholela au umalaya.*'

Kimarachi

i. Nandaulira kalikuhira emagombe. (Asiyesikia masikio yalifungukia kuzimuni.)

Methali hii ina maana kuwa asiyesikia mawaidha hasa ya wazee masikio yake yatafungukia kuzimuni (emagombe). Neno *emagombe* limetumiwa katika methali hii badala ya *sialo sya abafuu (nchi ya wafu)* ili kupunguza makali fulani katika lugha na hata tishio kwa hadhira katika Kimarachi. Methali hii pia hutumiwa katika uhamasishaji na uasaji kuwakumbusha Wamarachi, hasa vijana, kuwa wasipofuata maagizo au mawaidha ya wazee au wakubwa zao wataangamia.

ii. Nziyukhana khayia meno. (Aliyeharakisha aliungua meno.)

Methali hii ina maana kuwa anayekimbilia kufanya mambo kiholela au kujiingiza katika tabia mbaya bila kufikiria mwishowe aliungua meno. Maneno '*kuungua meno*' yametumiwa badala ya kutaja *kifo* au *kuambukizwa maradhi hatari kama vile ukimwi* kwa lengo la kuonyesha upole ili ujumbe uifikie hadhira lengwa bila tishio.

Mhamasishaji au muasaji katika Kimarachi husema: '*Abaraga mumanye mbu nziyukhana khayia meno*' (Vijana mjue kwamba aliyekimbilia kufanya mambo kiholela au kujiingiza katika tabia mbaya mwishowe aliungua meno), badala ya kusema: '*Abaraga mumanye mbu nimweingisia mu evima vya okhukhola ovudamba mulafwa*' (Vijana mjue kuwa mkijiingiza kwenye tabia za kushiriki ngono kila mara ovyo ovyo mtakufa.) Ni dhahiri kuwa methali hutumiwa katika Kiswahili na Kimarachi katika muktadha wa matibabu hususan wakati wa uhamasishaji na uasaji wa wanajamii lugha husika kuhusu madhara ya tabia au maradhi fulani. Methali husaidia kupunguza makali kwenye lugha na kuifanya lugha hiyo kuwa ya upole ili kuzuia kuwepo aibu au kero kwa hadhira lengwa. Mkakati huu wa kutumia methali hupitisha ujumbe mrefu kwa njia fupi, yenye busara na kudumisha upole katika jamii lugha husika.

4.4. Mkakati wa Ujumuishaji

Kulingana na Warren (1992) neno fulani huweza kusemwa au kuandikwa kijumla badala ya neno mahsus. Watumiaji wengi wa lugha ya Kiswahili hukwepa kutaja moja kwa moja sehemu fulani za mwili hasa zile zinazohusika na maswala ya kingono au utoaji wa haja kubwa na haja ndogo mwilini na badala yake kutumia neno la kijumla '*sehemu ya siri*, au '*sehemu nyeti*'. Pia, watumiaji wa Kimarachi hutumia neno la kijumla *imberi* badala ya kutaja sehemu ya siri husika.

Kwa mfano, mwanamume anaweza kumwambia muuguzi katika Kimarachi kuwa *imberi yange iri nende obufwimbe* (mbele yangu ina uvimbe) badala ya kusema kuwa *imbolo yange iri nende obufwimbe* (mboo yangu ina uvimbe). Aghalabu madaktari, watoa ushauri nasaha, wahamasishaji, waasaji na wanajamii husika hutumia mkakati huu wa kujumuisha ili kujiepusha na kuzua aibu au kero iwapo wangeitaja sehemu yenyewe husika moja kwa moja.

Kwa mfano, mgonjwa anayetumia Kiswahili husema kuwa *'nimeumizwa sehemu yangu ya siri au sehemu yangu nyeti'* badala ya kusema kuwa *'nimeumizwa au nimekatwa mboo yangu.'* Katika Kimarachi, mgonjwa huweza kusema: *'Imberi yange yaumiye'* (Mbele yangu imeumia) badala ya kusema kuwa *'Imbolo yange yaumiye'* (Mboo yangu imeumia).

4.5. Mkakati wa Kuunda Majina Mapya

Tumetambua katika utafiti huu kuwa watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi huunda baadhi ya tasfida hasa zile zinazorejelea sehemu za siri mwilini kwa kupata nomino kutokana na kazi za sehemu fulani za siri mwilini. Mkakati huu ni sawa na ule wa uundaji wa majina mapya ambao ulipendekezwa na Warren (1992). Nomino huundwa kutokana na kazi inayofanywa na sehemu ya siri inayohusika mwilini. Mkakati huu huwasaidia watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi kutaja sehemu husika kwa njia ambayo inaonyesha heshima au upole.

Nomino zinazoundwa kutokana na mkakati huu husaidia kupunguza kiasi cha aibu au kero katika muktadha wa matibabu hasa zinapotumiwa na wauguzi, watoa ushauri nasaha, wahamasishaji, waasaji na wanajamii lugha husika kwa jumla. Pia, mkakati huu wa kuunda majina mapya kutokana na yale yaliyopo huchangia katika kudhibiti utamaduni wa jamii lugha, ambapo kila jamii lugha hujibiidisha kudumisha upole katika lugha.

Mifano: Kiswahili

Jedwali la 3A

Sehemu	Kazi yake	Tasfida
i Mkundu	Kunya	Kinyeo
ii Matako	Kuketi	Makalio

Kimarachi

Jedwali la 3B

Isehemu	Ikasi yayo	Injira ya heshima
i Munie (Mkundu)	Khunia (Kunya)	Siniero (Kinyeo)
ii Madakho (Matako)	Khwikhala (Kuketi)	Mekhaliro (Makalio)

Kutokana na matokeo ya uchunguzi huu, imetambulika kuwa maneno *mkundu* katika Kiswahili na *munie* katika Kimarachi hayapaswi kutajwa mbele ya watu kwani huleta aibu na kero. Kwa hivyo, nomino inayoundwa kutokana na kazi ambayo sehemu hii hufanya hutumiwa ili kuonyesha upole fulani katika lugha. Hii ndiyo sababu neno *mkundu* hurejelewa kwa tasfida *kinyeo* katika Kiswahili na neno *munie* (mkundu) kurejelewa pia kwa tasfida *siniero* (kinyeo) katika Kimarachi ili kuonyesha upole. Meneno *matako* katika Kiswahili na *madakho* (matako) katika Kimarachi pia hurejelewa kwa tasfida *makalio* na *mekhaliro* (makalio) mtawalia ili kuonyesha heshima.

4.6. Mkakati wa Kutumia Sitiari

Sitiari ni mbinu katika lugha inayohusisha ulinganisho wa moja kwa moja baina ya watu au vitu viwili. Yaani, kitu kimoja huitwa kingine hasa ambapo sifa ya kitu hicho inafanana na kile kitu kingine. Mkakati huu pia ulipendekezwa na Warren (1992) kama njia ya kuibulia tasfida katika jamii lugha husika.

Matumizi ya sitiari husaidia kudumisha upole katika lugha kwa sababu watu wenye tabia fulani hasi hawatajwi moja kwa moja kwa majina ya kawaida yanayorejelea tabia hizo. Pia, sehemu fulani za mwili hususan zile za siri huweza kutajwa kwa kutumia sitiari katika Kiswahili na Kimarachi. Mifano:

Kiswahili

Jamvi la wageni: Mwanamke malaya

Jamvi ni kifaa kifananacho na mkeka ambacho watu huweza kulalia au kukalia. Jamvi la wageni hasa hutumiwa na mgeni yeyote anayekuja kukalia au kulalia. Kwa hivyo, mwanamke malaya au kahaba hufanananishwa na jamvi la wageni kutokana na tabia yake ya kukubali kufanya mapenzi au kulala na mtu yeyote yule anayemjia.

Kimarachi

- i. *Makina* (Mawe): Matiti ya mwanamke yaliyosimama kifuani
- ii. *Ichapati* (Chapati): Matiti ya mwanamke yaliyolala kifuani

Makina (mawe) hutumiwa na baadhi ya watumiaji wa Kimarachi hasa vijana kurejelea matiti ya mwanamke. Hii hutokana na hali kuwa matiti ya mwanamke hasa yale yaliyosimama kifuani yanaelekeana na mkao wa mawe fulani ambayo huwa na muundo duara au bapa. Pia, neno *ichapati* (chapati) hutumiwa na vijana wanaozungumza Kimarachi kurejelea matiti ya mwanamke yaliyolala kifuani.

Sababu kuu ya kutumia maneno haya ya kiistiari ni kupunguza aibu na kero inayoweza kutokea kwa walengwa hasa kwenye vikao vya uhamasishaji au uasaji kwa watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi kuhusu afya yao. Ni dhahiri kuwa nahau *jamvi la wageni* hutumika kama tasfida katika Kiswahili lakini haijulikani kama tasfida ya kurejelea mwanamke kahaba katika lugha ya Kimarachi. Watumiaji wa Kimarachi huiona nahau hii kama maneno ya kawaida tu. Kwa upande mwingine, neno *mawe* ambalo hutumiwa kama tasfida (*makina*) katika Kimarachi halitambuliki kama tasfida katika Kiswahili. Hii hutokea kwa sababu kila jamii lugha huwa na sheria maalumu zinazowaongoza watumiaji wa lugha husika kuunda tasfida (Hymes, 1974).

4.7. Mkakati wa Kutumia Istilahi Zinzohusiana ya Matibabu

Baadhi ya wauguzi au madaktari hulazimishwa kutumia istilahi za taaluma ya matibabu katika Kiswahili ambazo wagonjwa wengi hawafahamu maana yake nzito. Allan na Burridge (1991) wanautambua mkakati huu kama njia ya kuondia tasfida kwenye muktadha wa matibabu. Sababu ya kutumia istihali kama hizi huwa kumfanya mgonjwa aelewe tu kuwa anapewa tiba au dawa fulani kama njia ya kumtibu kusudi maumivu yake yapungue au yaishe mwilini. Mifano:

Kiswahili: *Nusu kaputi*

Nusu kaputi ni dawa ambayo mgonjwa hupewa hospitalini wakati wa upasuaji kumfanya apoteze fahamu ili asihisi uchungu anapofanyiwa upasuaji huo. Muuguzi au daktari hukwepa kumweleza mgonjwa kuwa atampa dawa ya kumfanya apoteze fahamu kwa sababu kauli kama hii huweza kumtishia mgonjwa na kumwongezea maumivu zaidi au hata akashtuka sana. Zaidi ya hayo, mgonjwa huyo atakuwa na wasiwasi kuwa huenda akafa. Kwa hivyo, istilahi *nusu kaputi* inayotumiwa kwenye taaluma ya matibabu hususan katika kitengo cha upasuaji hutumiwa katika Kiswahili ili kuondoa tishio kwa mgonjwa husika.

Lugha ya Kimarachi haionyeshi kuutumia mkakati huu maana utafiti wetu haukupata neno lolote katika data yake lililoelekea kuashiria hili.

4.8. Mkakati wa Kutumia Nyimbo

Tulipata katika utafiti wetu kuwa baadhi ya wahamasishaji au waasaji katika lugha ya Kimarachi hutunga nyimbo wanazotumia kupitisha ujumbe fulani kwa hadhira lengwa kwa njia ya upole. Nyimbo hizi aghalabu huimbwa kwenye vikao vya uhamasishaji au uasaji kama njia mojawapo ya kuwajua au kuwatahadharisha wanajamii kuhusu tabia fulani zinazoweza kuwatumbukiza kwenye mgonjwa hatari kama vile ukimwi.

Nyairo (2005) anasema kuwa nyimbo au muziki huwa na athari fulani kwa maisha ya Wakenya wenye umri tofauti tofauti. Nyimbo hizi hutumiwa kutokana na sababu kuwa ujumbe wake si wa kulazimisha na haulengi mtu mahususi au kundi fulani la watu. Isitoshe, hadhira huweza kuimba kwa pamoja kama burudani lakini ujumbe fulani ukawafikia kwa njia hii wakiwa wamefurahishwa na mahadhi ya nyimbo husika. Mifano:

Wimbo 1

Kimarachi

Abaraga mube chonjo, mube chonjo ×2

Daktari wa obulwaye buhongo abulao,

Malesi kobukimwi kabulao.

Abaraga muletsira ×2

*Daktari wobukimu abulao,
Malesi ka bukimu kabulao*

Tafsiri (Kiswahili)

*Vijana muwe chonjo, muwe chonjo ×2
Daktari wa ugonjwa mkubwa hayuko
Tiba ya ukimwi haipo
Vijana mtaendesha×2
Daktari wa ukimwi hayupo
Tiba ya ukimwi haipo×2*

Wimbo 2

Kimarachi

*Basiani na bakhana mwelinde,
Bulwaye bukhongo bwetsere bumala abandu×2*

Tafsiri (Kiswahili)

*Wavulana na wasichana mjilinde,
Ugonjwa mkubwa umekuja unamaliza watu×2*

Wimbo wa kwanza na ule wa pili ni baadhi ya nyimbo ambazo huimbwa katika Kimarachi hasa katika vikao vya uhamasishaji na uasaji kuhusu ukimwi ili kupitisha ujumbe kwa wanajamii kwa lengo la kuzuia uenezaji wa ukimwi. Baadhi ya wahamasishaji na waasaji katika Kimarachi hutumia mkakati huu ili kuihusisha hadhira lengwa katika mazungumzo yao kusudi ujumbe uwafikie kwa njia ya burudani na upole. Isitoshe, watumiaji wa Kimarachi wanapoelewa nyimbo kama hizi huendelea kuziimba au kuwaimbia wengine hali ambayo huwakumbusha jambo muhimu kuhusu uzuiaji wa ugonjwa hatari wa ukimwi.

Mfano wa wimbo katika Kiswahili:

*Watu wengi bado wanajiuliza juu ya ugonjwa huu,
Unaomaliza watu katika dunia hii.
Waganga wamejitahidi hawajapata madawa
Mungu tusaidie, tunakulilia ×2
(Mtunzi: Alfred Osonga)*

Wimbo huu unapoimbwa au kucheza huwa na ujumbe wa kutahadharisha hadhira husika kuhusu ugonjwa wa ukimwi kwa njia ya upole. Hali hii huwafanya wahusika kuchukua hatua za kujiepusha na tabia zinazoweza kuwatumbukiza kwenye janga la ukimwi na magonjwa mengine ya zinaa. Maneno 'unaomaliza watu' yametumiwa katika wimbo huu badala ya kusema 'unaowaua watu' ili kupunguza tishio fulani kwa hadhira. Hii ni kwa sababu neno *kumaliza* huweza kumaanisha mtu kukonda tu au kuishiwa na nguvu.

4.9. Kubadilisha Mpangilio wa Sauti au Silabi katika Neno

Sauti au silabi za maneno huweza kubadilishwa ili kupata neno lenye muundo tofauti na muundo wa maneno katika lugha husika kwa lengo la kupata tasfida. Mkakati wa kubadilisha mpangilio wa sauti na silabi katika neno ulipendekezwa na Warren (1992). Mkakati huu pia unaitwa kuunda upya (Allan na Burridge, 1991).

Baadhi ya vijana tuliowahoji katika lugha ya Kimarachi hususan wale walio na umri wa miaka 18 hadi 35 walisema kuwa wao huweza kubadilisha mpangilio wa sauti au silabi hasa wanapozungumza na wenzao katika vikao vya kuhamasishana au kuasana kuhusu tabia fulani zinazoweza kusababisha uenezaji wa maradhi ya ukimwi na magonjwa mengine ya zinaa kama vile kaswende na kisonono. Wao hufanya hivyo ili kuficha makali ya maneno fulani hasa yanayorejelea sehemu za siri mwilini au vitendo vya ngono.

Mpangilio wa silabi unapobadilishwa katika neno, maana ya neno hilo hupotea na kuifanya lugha wanayozungumza kuonekana kama lugha ngeni kwa watumiaji wengine wa Kimarachi wakiwemo watoto na wazee. Kwa kufanya hivi, huwa wametumia lugha kwa njia ya upole lakini ujumbe kuhusu matibabu umeeleweka miongoni mwao kama kundi la vijana. Mifano katika lugha ya Kimarachi:

Jedwali la 4A

(Lira) Neno	Neno lililobadilishwa sauti au silabi
i Imbolo (Mboo)	Lomboi
ii Maneke (Makende)	Kenema
iii Lwena (Kuma)	Nalwe
iv Tsimbere (Matiti)	Rembetsi
v Madakho (Matako)	Khodama
vi Vukimu (Ukimwi)	Mukivu

Baadhi ya vijana pia hutumia mkakati huu katika Kiswahili ifuatavyo:

Jedwali la 4B

Neno	Neno lililobadilishwa sauti au silabi
i Ukimwi	Mwikiu
ii Kunya	Nyaku
iii Kuhara	Rahaku
iv Kaswende	Ndesweka

4.10. Mkakati wa Kutokusema

Huu ni mojawapo ya mikakati mitano iliyopendekezwa na Brown na Levinson (1987) kama njia ya kudumisha upole miongoni mwa watumiaji lugha husika. Baadhi ya watumiaji lugha za Kiswahili na Kimarachi huweza kukosa kusema au kuzungumza kuhusu sehemu fulani za siri mwilini, magonjwa, vitendo vya aibu, au hali za watu na takamwili mbalimbali hadharani kama njia ya kujiepusha na kuzua aibu, kuwaudhi au kuwakera wenzao. Ingawa mkakati huu huonekana kama tasfida, unaweza kuzuia shughuli za matibabu kwa wanajamii kwani huenda waathiriwa hawataeleweka na wauguzi au watoa ushauri nasaha. Zaidi ya hayo, wahamasishaji na waasaji huenda hawataweza kutimiza kazi zao kikamilifu wasipotaja masuala fulani hasa yale yanayoambatana na uenezaji wa magonjwa fulani miongoni mwa binadamu.

Kwa mfano, watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi huogopa kutaja ugonjwa wa ukimwi na saratani kiholela kutokana na dhana kuwa watu wengi wanaogunduliwa kuwa na ugonjwa huo huchukuliwa kama wafu katika jamii lugha zao. Alembe (2002) anaeleza kuwa watu wanaojulikana kuwa wanaugua ukimwi katika jamii ya Abanyore hutengwa na wenzao na hata kuangaliwa kama wafu ambao wanatembea. Zaidi ya hayo, baadhi ya wanajamii lugha hujiepusha na kuzungumzia vitendo vya mwanamume au mwanamke kufanya mapenzi nje ya ndoa au kukataa kusema hata ikiwa sehemu zao za uzazi zina matatizo kwa kuhofia kuwa huenda wenzao wakawachekelea au kuwakejeli kwa kutokuzingatia mbeko za kijamii. Hivi ndivyo mkakati wa kutokusema lolote katika jamii lugha za Waswahili na Wamarachi zinavyojitokeza na aina hii ya tasfida.

4.11. Mkakati wa Kutumia Ishara za Mikono

Kulingana na mahojiano tuliyofanya na baadhi ya wazee katika jamii lugha ya Wamarachi, tulibaini kuwa watu wengine hupendelea kutumia ishara za mikono kurejelea au kuashiria hasa sehemu fulani za siri mwilini. Wao hufanya hivyo kwa sababu ya kuogopa kutaja jina la sehemu yenyewe kulingana na aibu au kero watakayozua kwa wasikilizaji wao. Huu ni mkakati ambao tuligundua kutokana na utafiti wetu kuwa hutumika sana na Wamarachi katika muktadha wa matibabu hasa tiba na ushauri nasaha. Hali ni hivi pia katika jamii lugha ya Kiswahili ambapo ishara hutumika kutilia ging'izo jambo lililo la aibu au hata kuliashiria tu akilini mwa hadhira pokezi.

Matokeo ya utafiti huu yalibaini pia kwamba baadhi ya wauguzi walieleza kuwa kunao wagonjwa ambao huashiria mahali au sehemu fulani za siri badala ya kuzitaja kwa majina yake. Hii ni kwa sababu wanaofanya hivyo huona kwamba watazua aibu au kumkera muuguzi iwapo watataja sehemu hiyo ya siri moja kwa moja hasa ikiwa muuguzi huyo ni wa jinsia tofauti au anamshinda mhusika kwa umri.

4.12. Mkakati wa Kubadilisha Kategoria ya Neno

Mkakati huu ulipendekezwa na Warren (1992) kama njia mojawapo za kuundia tasfida. Neno fulani huenda likabadilishwa na kuchukua kategoria nyingine kwa lengo la kuficha makali yake. Hali hii hutokea sana katika kutaja nomino za sehemu za siri kwenye mwili wa binadamu. Kwa mfano, badala ya mgonjwa kusema 'mboo yangu ina kidonda' katika Kiswahili yeye huelekea kusema 'kule kuna kidonda' ambapo neno kule ni kiwakilishi cha neno mboo. Watumiaji wa Kimarachi pia huweza kubadilisha kategoria ya neno fulani ili kuonyesha upole. Kwa mfano, mgonjwa wa kike anapomwambia daktari kuwa 'alya vinjakala' (pale pananiwasha) badala ya kusema kuwa 'tsimbere tsinjakala' (matiti yananiwasha) huficha aibu na kuonyesha upole.

4.13. Mkakati wa Kuibua Maana Mpya za Maneno

Warren (2009) pia alipendekeza kuwa tasfida huweza kuibuliwa kwa kubuni maana kwenye maneno fulani ambayo tayari yapo. Kutokana na mkakati huu, neno fulani ambalo hutumiwa na wanajamii lugha husika huweza kutanuliwa kimaana ili kupata tasfida za kutajia matendo au mambo mbali mbali ambayo huzua aibu na kero yanapotajwa moja kwa moja. Tumetambua katika utafiti wetu kuwa maneno fulani katika Kiswahili na Kimarachi hutanuliwa kimaana ili kuunda tasfida za kutumia katika muktadha wa matibabu. Mifano:

Kiswahili: Kuungua

Maana asilia ya neno kuungua ni kuchomeka. Kwa mfano, nyumba inaposhika moto huungua. Chakula pia huweza kuungua motoni ikiwa chungu hakitaepuliwa kwa wakati ufaao. Mtu anapoungua aghalabu huhisi uchungu na hata kuwa na mabaka mwilini. Neno kuungua hutumiwa kama tasfida ya kurejelea ugonjwa wa kisonono au kaswende kwa sababu ugonjwa huo husababisha uchungu au mwasho mkali kwenye mwili wa mgonjwa ambao humfanya ahisi kuwa anachomeka. Pia, huweza kuacha vidonda mwilini. Kwa msingi huu, neno kuungua hupata maana mpya.

Kimarachi: Khufubula

Maana asilia ya neno khufubula katika Kimarachi ni kutoa ugali kwenye sufuria baada ya kuiva hasa kwa kugeuza sufuria na kuufanya au kuulazimisha ugali huo kuanguka kwenye sahani. Neno hilo hutumiwa kama tasfida kurejelea hali ya mwanamke kutoa mimba kimaksudi kutokana na hali kuwa mwanamke husika hutumia mbinu mbalimbali kulazimisha mtoto kutoka tumboni. Kwa hivyo, neno khufubula hupata maana hiyo mpya.

4.14. Mkakati wa Kutumia Kinaya

Mkakati huu huhusisha kuita kitu fulani kibaya au kinachowachukiza watu kwa kutumia kinyume chake. Pia, kitu fulani kibaya huweza kuitwa kwa kutumia kitu kingine kinachokaribiana nacho ambacho ni kizuri mbele ya watu. Hii ni kwa sababu kitu hicho kizuri hakizui aibu, kero au chukizo mbele ya watu. Kwa mfano, mtumiaji wa Kiswahili huweza kusema mbele ya muuguzi kuwa 'mimi huhisi maumivu ninapotoa haja kubwa kwenye afisi ndogo' badala ya kusema kuwa 'mimi huhisi uchungu ninapokwenda kunya chooni. Vile vile, baadhi ya watumiaji wa Kimarachi pia husema kuwa 'ndolanga obutsuni ninzia okhurusia obunyaka mu iofisi yefwe' (mimi huhisi maumivu nikienda kutoa kinyesi kwenye ofisi yetu) badala ya kusema kuwa 'ndolanga obutsuni ninzia okhunja mu ichoo' (mimi huhisi maumivu nikienda kunya chooni).

Mkakati huu aghalabu hutumiwa na wanauwili lugha na wanawingi lugha katika jamii lugha ya Waswahili na Wamarachi kwa sababu wao wamesoma na wana uwezo wa kubuni tasfida kutoka kwenye lugha ya Kiingereza au Kiswahili na kuzitumbukiza katika lugha yao kama vile Kimarachi. Neno choo katika Kiswahili linarejelewa kiheshima kwa neno linalomaanisha chumba kizuri, safi na kinachopendeza cha kufanyia kazi ambacho huitwa ofisi. Pia, neno iofisi yefwe (ofisi yetu) katika Kimarachi hutumiwa badala ya neno la kawaida ichoo ili kuonyesha upole katika lugha. Maneno hayo ya upole ofisi katika Kiswahili na iofisi yefwe (ofisi yetu) katika Kimarachi hutumiwa katika muktadha wa matibabu ili kuficha aibu. Ofisi ni mahali ambapo watu hufanya kazi aghalabu kila siku na hukaa mle kwa muda mrefu kwani mazingira yake safi huruhusu wahusika kufanya hivyo. Basi, inakuwa kinaya jina hili linapotumiwa kurejelea choo ambapo ni vigumu mtu kukaa ndani kwa muda mrefu sana bila kuathirika kwa namna fulani.

5. Hitimisho

Kulingana na matokeo ya utafiti huu, mikakati ya uibuaji wa tasfida huweza kufanana au kutofautiana katika jamii lugha moja na nyingine kutokana na tofauti za kitamaduni. Mikakati wa kutumia maelezo marefu na ule wa kutumia lugha fiche hasa nahau na methali ndiyo hutumiwa sana katika uibuaji wa tasfida nyingi miongoni mwa watumiaji wa Kiswahili na Kimarachi. Hii ni kwa sababu tasfida zinazobuniwa kutokana na mikakati hiyo huonyesha kiasi kikubwa cha upole katika lugha. Zaidi ya hayo, mikakati wa kutumia maelezo marefu na lugha fiche huwa rahisi kutumiwa na hujenga ubunifu katika lugha.

Pia, mikakati inayotumiwa katika uundaji wa tasfida hasa katika Kimarachi aghalabu hutegemea umri wa wahusika. Kuna mikakati ambayo hutumiwa sana na vijana wa makamu kuundia tasfida. Kwa mfano, mikakati wa kubadilisha mpangilio wa sauti na silabi katika maneno ili kupata maneno ambayo hueleweka miongoni mwao pekee ingawa huonekana kama tasfida wakati wanahamasishana au kuasana kuhusu ugonjwa hatari kama vile ukimwi. Mfano ni neno mukivu ambalo hutokana na neno vukimu (ukimwi). Kwa upande mwingine, wazee hutumia sana mikakati wa maana fiche kuundia tasfida kwa sababu wao wana uelewa mkubwa wa nahau na methali zinazopatikana katika utamaduni wa Kimarachi. Isitoshe, mikakati wa kutumia kinaya na istilahi za kimatibabu mara nyingi hutumiwa na wanauwili lugha au wanawingi lugha ambao wana elimu ya kiwango cha juu kidogo au juu zaidi. Picha hii inaonyesha kuwa swala la elimu huathiri matumizi ya mikakati fulani ya kuibulia tasfida za matibabu katika jamii lugha ya Waswahili na Wamarachi.

Marejeleo

- Alembi, E. (2002). *The Construction of the Abanyole Perceptions on Death Through Oral Funeral Poetry*. Datacom Helsinki.
- Allan, K na Burridge, K. (1991). *Euphemisms and Dysphemism: Language used as Shield And Weapon*. Newyork. Oxford University Press.
- Brown, P na Levinson, S, (1987). *Politeness. Some Universal in Language Usage*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Guthrie M (1970). *Comparative Bantu; An introduction to the comparative linguistics And pre-history of the Bantu Languages*. Vol. 3. Farnborough: Gregg International Publishers.
- Hymes, D. (1974). *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Arts. University of Basrah. No. (61) 2012.
- Leech, G.N. (1974). *Semantics*. Harmondsworth. Middlesex, England.
- Matei, K. (2011). *Fani ya Fasihi Simulizi kwa Shule za Ujuzi*. Nairobi. Oxford University Press.
- Nichol, M. (2011). 7 Types of Euphemisms. Retrieved from <http://www.dailywritingtips.com/7-types-of-euphemisms>.
- Nyairo, J. 2005. "Zilizopendwa": Kayamba Afrika's use of cover versions, remix and sampling In the (re) membering of Kenya. *Africa Studies* 64. 1:29-54.
- TUKI (2014). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. University of Dar-es- Salaam and Oxford University Press.
- Warren, B. (1992). What euphemisms tell us about interpretation of words. *Studia Linguistica*. 46/2.